

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Методика проведення психологічної експертизи
в різних галузях психології**»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 5. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології – Протокол №8 від
15.08.2023

Розробник:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
Маннапова К.Р.

Рецензенти:

1. Професор кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, доктор психологічних наук, професор Кузнецов М.А.
2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекцій:

1. Врахування впливу ранніх вікових періодів на наступний розвиток особистості правопорушника
2. Психологічна характеристика неповнолітніх (малолітніх).
3. Психологічний портрет неповнолітнього правопорушника
4. Психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх
5. Особливості судово-психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачуваних

Рекомендована література

Основна:

1. Буняк Н. А. Медико-психологічна експертиза та медико-педагогічна експертиза [Електронний ресурс] // Психологічна експертиза: навч. посіб. / Н. А. Буняк. – Тернопіль, 2017. – С. 76–92. – Режим доступу: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/25569>
2. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза: навч. посіб. / О. В. Землянська : МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ Х. : ХНУВС, 2012. 300 с.
3. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи: (Монографія). – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2019. – 367 с.: ил., табл.. – Бібліогр.: с. 352–364.
4. Крюкова М. А., Єлховський І. В. Судово-психологічна експертиза (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології) / М. А. Крюкова – Одеса: Фенікс, 2021. – 61 с.
5. Лапченко І. О. Психологічна експертиза в освіті [Електронний ресурс] / І. О. Лапченко // Значимість психології в сучасному суспільстві: сутність і проблеми розвитку : матеріали третьої міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 9–10 груд. 2016 р. – Одеса, 2016. – С. 84–87. – Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/psy/14dec2016/14dec2016.pdf#page=84>
6. Психологічна експертиза [Електронний ресурс]: наук.-допом. бібліогр. покажч. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. – Електрон. текст. дані. – Луцьк, 2021. – 80 назв.
7. Перепічка О. І. Комплексна експертиза та комплекс експертиз: порівняльний аналіз освіти [Електронний ресурс] / О. І. Перепічка // Криміналістика і судова експертиза : міжвід. наук.-метод. зб. / М-во юстиції України, Київ. н.-д. ін-т судових експертиз. – Київ, 2013. – Вип. 58(2). – С. 123–126. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58\(2\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58(2)_25)
8. Черезова І. О. Особистісна та професійна готовність психолога до експертної діяльності [Електронний ресурс] // Психологічна експертиза : навч. посіб. / І. О. Черезова. – Бердянськ, 2018. – С. 17–25. – Режим доступу: <http://bdpu.org:8080/handle/123456789/265>
9. Яблонський А. І. Гуманітарно-психологічна експертиза в контексті

професійної діяльності психолога [Електронний ресурс] / А. І. Яблонський // Теорія і практика сучасної психології : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2019. – № 5, т. 1. – С. 81–86. – Режим доступу: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/5_2019/part_1/5-1_2019.pdf#page=81

10. Юридична психологія : підручник / за заг. ред. академіка АПрН України доктора юридичних наук, професора О. М. Бандурки. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.

Допоміжна:

11. Керевич О. В. Особливості призначення судових експертиз для встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного (обвинуваченого) [Електронний ресурс] / О. В. Керевич // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 2. – С. 31–36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_2_5

12. Кобера А. В. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи емоційних станів [Електронний ресурс] / А. В. Кобера // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Серія: Психологія і педагогіка. – Острог, 2010. – Вип. 16. – С. 113–119. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2010_16_14

13. Назаров О. А. Проблемні питання порядку проведення атестації судових експертів-психологів відповідно до чинного законодавства України [Електронний ресурс] / О. А. Назаров // Наука і освіта. – 2014. – № 7. – С. 123–127. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_7_30

14. Мотлях І. О. Психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа як можливе джерело доказів / І. О. Мотлях // Право та державне управління : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т ; голов. ред. А. О. Монаєнко. – Запоріжжя, 2011. – № 4. – С. 117–120.

15. Сікорська Л. Б. Особливості психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних у злочинах в контексті організованої злочинності / Л. Б. Сікорська // Психологічні аспекти національної безпеки: організована злочинність : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 трав. 2010 р. / Львів. держ. ун-т внутр. справ ; [відп. за вип. М. Й. Варій]. – Львів, 2010. – С. 192–195.

16. Чала Ю.М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навчальний посібник / Ю.М. Чала, А.М. Шахрайчук. — Харків: НТУ «ХПІ», 2018. —246 с.

Інформаційні ресурси в інтернеті:

17. Пошукова система Google Академія (Google Scholar)
<http://scholar.google.com>

Текст лекції:

1. Врахування впливу ранніх вікових періодів на наступний розвиток особистості правопорушника

Вік – це не тільки біологічна, але і соціальна категорія. Кожен віковий період відрізняється визначеними потребами і психічною діяльністю,

протиріччями, характерними психічними новотворами, зміною способів соціальної взаємодії особистості з найближчим оточенням і т.п. Усередині будь-якого попереднього періоду закладаються ресурси і резерви наступного розвитку. Майбутнє спадкоємне пов'язано з дійсним і навіть віддаленим минулим.

Дитячий вік характеризується найбільш інтенсивною соціалізацією особистості, розвитком пізнавальних процесів, формуванням морально-вольової сфери, спрямованості, характеру, придбанням визначеної суми теоретичних знань і практичного досвіду. У цей період дитина з особливою легкістю засвоює норми і моральні цінності родини, дитячої групи, членом яких вона є. Негативне нею може засвоюватися також порівняно легко, без критичного аналізу, що сприяє на наступних вікових етапах асоціальному розвитку особистості. Асоціальні риси особистості можуть формуватися ще в молодшому шкільному віці.

Основні фактори, що сприяють цьому: 1) аморальна поведінка одного чи обох батьків (пияцтво, скандали, сексуальна розбещеність); 2) відсутність контролю за поведінкою і навчанням дитини, у результаті чого та була надана самій собі чи потрапила під вплив вуличної компанії, негативно спрямованих груп дітей (старших за віком); 3) відсутність батьків і здійснення виховання близькими родичами, опікунами, не підготовленими до виконання цих функцій (застосування антипедагогічних методів впливу на особистість); 4) погана організація педагогічного процесу в дитячому будинку (непідготовленість педагогів до виховної роботи з такими дітьми, утиск старшими за віком дітьми молодших і т.п.).

Моральна занедбаність, що виникла у віці до 10 років, впливає на наступний розвиток особистості. Негативні форми поведінки, що закріплюються, стають звичними, складають основу асоціальних якостей особистості.

Підлітковий вік постійно привертає увагу педагогів, психологів, громадськості своєю своєрідністю і неповторністю. Він характеризується: 1) появою психічних новотворів (почуття дорослості, потяг до самоствердження, самостійності); 2) якісною перебудовою всієї психічної діяльності в зв'язку з вступом у дію нових соціальних факторів (систематизованого вивчення основ наук, зміни суспільних позицій), що підвищують вимоги до особистості; 3) крайньою нерівномірністю розвитку, що виявляється в дисгармонії соціально-морального формування і фізичного дозрівання, в одночасному суперечливому поєднанні в особистості підлітка „дитячості” і „дорослості”; 4) зростанням соціальної активності особистості, пов'язаної з формуванням її соціальних установок, моральних основ.

Усе це робить даний вік “важким” як для самого підлітка (у зв'язку з ламанням старих форм поведінки і відносин і формуванням нових), так і для вихователів, батьків, старших, зобов'язаних вчасно бачити ці зміни і вносити корективи в методи впливу на нього й у систему міжособистісних відносин з ним.

Психофізичне дозрівання. У підлітковому віці відбувається перебудова всього організму в зв'язку з триваючим процесом біологічного дозрівання. Зміни в ендокринній системі сприяють активзації гіпофіза, що у свою чергу стимулює ріст тканин та функціонування щитовидної і статевих залоз. Ця активізація викликає стрибок у рості і статевому дозріванні, появу вторинних статевих ознак. Ці процеси найбільш інтенсивні в дівчинок у віці 11-13 років і у хлопчиків у 13-15 років, що впливає на виникнення нових психологічних утворень: інтересу до осіб іншої статі, почуття дорослості. Однак соціальне дозрівання відстає від статевого дозрівання, що веде до диспропорції, яка складає один із труднощів у роботі з підлітком.

Рано дозрілі підлітки-правопорушники часто ставали об'єктами сексуальної уваги з боку дорослих, що сприяло їхньому вступу в ранні дошлюбні зв'язки, це часто супроводжувалося вживанням алкоголю, наркотиків. Усе це служить приводом для формування цинічних оцінок в області статевої моралі.

Розвиток особистості в підлітковому віці. У підлітковому віці йде інтенсивне моральне формування особистості: закладаються основи світогляду, формуються моральна свідомість, принципи й ідеали. Однак у правопорушників нерідко спостерігається відхилення в моральному розвитку у виді морального утриманства, соціальної інфантильності.

Нестійкість світогляду підлітка співіснує зі слабкістю і суперечливістю характеру, у якому уживаються часом такі протилежні якості, як мрійність і практицизм, доброзичливість і безсердечність, підвищена вимогливість до інших і зниження вимог до себе і своїх вчинків.

Специфічним новотвором даного віку є „почуття дорослості”, на формування якого впливають: усвідомлення своєї фізичної відмінності від дітей і зовнішньої подібності з дорослими; усвідомлення й оцінка свого статевого дозрівання; усвідомлення змін у своєму соціальному стані (прилучення до праці, нові, „дорослі” обов'язки і т.д.). Це сприяє формуванню завищеної самооцінки і засвоєнню зовнішньої форми „дорослої” поведінки (палінню, навмисної брутальності, нетерпимого відношення до думки інших і т.п.).

Для підлітків характерна: висока сприйнятливості до зовнішніх впливів (як позитивним, так і негативним); активний пошук морального ідеалу, нетерпиме відношення до фальші, нещирості; прагнення до романтики; прагнення до самовиховання, і насамперед до формування вольових якостей і вольовому загартуванню. У підлітків-правопорушників усі ці процеси одержують негативну спрямованість. Так, часто як ідеал вибирається асоціальна особистість, прагнення до романтики завершується прилученням до романтики карного світу, для вольового загартування обираються свідомо помилкові методи самовиховання.

У практиці виховання підлітків зустрічаються випадки, коли вихованець цілком чи частково заперечує свою провину, намагається виправдатися перед собою й іншими людьми. Це свідчить про наявність у свідомості особистості

так званих захисних мотивів, що сприяють виникненню „психологічного бар'єра” між вихователем і вихованцем. Захисна мотивація легко переростає в підлітків у негативні психічні стани (туга, безнадійність, розпач, фрустрація, депресія, каяття і т.д.).

Прагнення до самостійності. Для підлітка характерне прагнення до самостійності, потреба в спілкуванні, ревниве відношення до дружби і товариства, прагнення визначити своє відношення до явищ навколишньої об'єктивної дійсності, виробити принципи своєї поведінки. Прагнення до самостійності створює умови для освоєння соціальних ролей і функцій. Цей процес суперечливий. Відсутність критичності в підлітка як до своїх дій, так і до дій оточуючих його людей часто не дає йому можливості об'єктивно оцінювати результати своєї поведінки.

Вирішальне значення у виникненні відхилень від соціальної норми має система спілкування підлітків, спрямованість тих груп, учасниками яких вони стають: посилення спілкування в малій групі (звичайно вуличної, негативно спрямованої) веде до ослаблення контактів з родиною, класним і шкільним колективами. У свою чергу недолік спілкування в школі і родині підліток намагається компенсувати спілкуванням у малій дружній групі.

Типи соціальної поведінки. Емансипація підлітка виявляється в прагненні вивільнитися з-під опіки і контролю старших, відійти від їх стандартів, норм і цінностей. Цей тип поведінки часто пов'язаний з боротьбою підлітка за самостійність, за самоствердження себе як особистості.

У групуванні виявляється характерне для даного віку прагнення до спілкування з однолітками. Цим порозумівається той факт, що переважну більшість правопорушень підлітки роблять у групі. Спільне здійснення злочинних дій, загальні переживання й однакова оцінка вчинків гарантують членам групи анонімність їх співучасті і формують почуття безкарності. Соціально негативні групові норми сприймаються всіма її членами й укоріняються, перетворюючись в специфічні індивідуальні установки і ціннісні орієнтації неповнолітніх.

Прагнення вийти з-під опіки дорослих впливає вміло замінити актами соціально значимої самостійності (вибір професії, творча діяльність, спортивна професіоналізація і т.д.). Важливо попередити утворення негативно спрямованих груп, перекучених способів спілкування. Нарешті, захоплення підлітків важливо переорієнтувати на стійкі суспільно цінні види діяльності (навчання, праця, спорт, участь у суспільній роботі).

Психологічні особливості особистості юнацького віку.

Загальна характеристика. На формування особистості в цьому віці впливають наступні фактори: досягнення до кінця періоду статевої і фізичної зрілості, необхідність життєвого самовизначення, вибору професії, активного включення в суспільну діяльність.

Психофізичний розвиток. Людина досягає в цьому віці фізичної зрілості, у нього наростає м'язова сила, підвищується працездатність. Фізичний стан

юнака додає йому впевненість у виборі професії, оволодінні трудовими навичками й уміннями, занятті спортом.

Розвиток особистості в юнацькому віці. У юнацькому віці змінюється позиція людини в системі суспільних відносин, обумовлена зміною характеру діяльності, що виходить за межі школи і вимагає виконання від юнака різних суспільних функцій. Змінюється його роль у родині, неформальній групі, у найближчому мікрооточенні, оскільки він здобуває статус дорослого. Однак, вважаючи себе дорослим, він знаходиться у фактичній матеріальній залежності від батьків, що може викликати в нього внутрішній стан дискомфорту, що виявляється в упертості, реакціях протесту.

У юнацькому віці можуть відбуватися зміни в соціальному статусі особистості в зв'язку з закінченням середньої чи восьмирічної школи, вступом до ПТУ, у Вуз, на роботу, що вимагає адаптації до нових умов діяльності і соціального оточення, або здобуває статус безробітного в зв'язку з труднощами улаштування на роботу (відсутність досвіду і необхідної для роботи кваліфікації). Нерідко цей процес пов'язаний з великими труднощами через зміну референтної групи. Істотно послабляється соціальний контроль через зниження інтенсивності зв'язків з родиною і дорослими, що нерідко служить причиною становлення його на асоціальний шлях.

У юнацькому віці розвивається самосвідомість, здобуваючи якісно новий характер у порівнянні із самосвідомістю підлітка. У юнака з'являється тенденція до рефлексії - постійно оцінювати свою особистість, аналізувати свої дії, поведінку, вчинки. На відміну від підлітків юнак не довіряє оцінкам інших людей свого „Я”.

У засуджених юнацького віку особливо рельєфно виявляються негативні елементи в розвитку самосвідомості, що можуть складатися в наступному:

1) у неузгодженості (функціональної і генетичної) різних елементів самосвідомості, наприклад, усвідомлення своїх психічних властивостей і самооцінки; 2) у перекручуванні соціально-моральних оцінок, включених у самосвідомість; 3) у завищенні (переоцінці) своїх якостей; 4) у прагненні підтвердити свою неадекватну самооцінку нелогічними, а часом аморальними і кримінальними вчинками; 5) у неправильній оцінці свого майбутнього в зв'язку з учиненням злочину, відчутті безперспективності і підвищеної соціальної тривожності. Крім того, самосвідомість і самооцінка не завжди спонукають юнака займатися позитивно спрямованим самовихованням.

Труднощі юнацького віку можуть часом служити причиною виникнення відхилень у розвитку і різних формах неадекватної поведінки. Так, потреба в самовихованні, властива особам цього віку, може реалізуватися неправильними і помилковими методами, прагненням розвивати в собі асоціальні якості.

Хоча в юнаків і формується яскраво виражена спрямованість особистості у виді визначених цілей і перспектив життя, установок, орієнтацій і ідеалів,

однак спілкування в злочинному середовищі, злочинна діяльність істотно спотворюють спрямованість їх особистості, породжуючи суперечливість у поглядах і переконаннях, цінностях і орієнтаціях. Моральна свідомість у цьому віці може одержати перекручений напрямок розвитку, породжуючи моральний нігілізм, специфічне розуміння товариства, дружби, чесності, що трансформуються в помилкове товариство, кругову поруку і т.п.

Почуття дорослості в юнаків стає більш глибоким, чим у підлітків і виявляється у самоствердженні і самовираженні, прагненні бути неповторним та оригінальним, звернути на себе увагу, часом навіть аморальними способами. У юності зростає соціальна активність особистості, що виражається в прагненні до суспільної діяльності як способу самоствердження і самовираження. Однак ця активність часом здобуває асоціальну спрямованість.

Варто також враховувати в судово-експертній роботі з цими особами юнацький максималізм, що залишився від підліткового віку: категоричність і нетерпимість до оточуючих, гіперкритицизм, які ускладнюють формування в них адекватної самооцінки.

У юнацькому середовищі нерідко спостерігаються завищені професійні домагання, одностороння орієнтованість юнаків на оволодіння „престижними” професіями, небажання опановувати масовими професіями. Труднощі влаштування на роботу в зв'язку з економічною кризою, невдачі у виборі професії штовхають юнака на дозвільний спосіб життя, а потім і на шлях правопорушень.

Спілкування й емоційне життя. У юнаків більше й інакше, ніж у підлітків, виражене прагнення до автономії у взаєминах з батьками і дорослими. Бажаючи звільнитися опіки дорослих, юнаки прагнуть до автономії:

- поведінкової (домогатися права самостійно вирішувати життєво важливі для них питання), що в сучасних умовах ускладнене і повинно бути компенсоване залученням юнаків у колективне життя з елементами самоврядування;

- емоційної (потреба і право мати свої інтимні переживання, прихильності, симпатії й антипатії), що робить їх особливо чутливими до емоціогених факторів і породжує масу емоційних проблем;

- морально-ціннісної (потреба і право мати свої власні погляди і переконання і фактична наявність таких), що виявляється в навмисному висловленні крайніх поглядів, у підкресленні своєї прихильності цінностям, що офіційно засуджуються. Часто за цим спостерігається прагнення бути оригінальним і неповторним.

Для юнаків характерне прагнення до колективної діяльності, участь у всіх групових починаннях. На відміну від підлітків, яким буває досить просто брати участь у колективному житті, юнаки прагнуть бути прийнятими в групу, колектив, самоствердитися в ньому, мати престиж, займати міцну позицію. Однак властива юнакам боротьба за популярність може прийняти

перекручену форму, коли цієї популярності й оригінальності вони починають домагатися за допомогою сили, шляхом придушення інших.

Колективне і групове життя юнаків не виключає індивідуальної інтимної дружби, що припускає теплоту відносин, щирість, прихильність. Дружба виникає з потреби „вилити свою душу”, поділитися своїми переживаннями, щоб інші його зрозуміли.

Для дружніх відносин характерні наступні особливості:

- 1) особлива емоційна інтенсивність і довірливість;
- 2) зовнішня огрубленість („без ніжностей”), обумовлена як віковими особливостями, так і специфічними рисами, що сформувалися в процесі спільної діяльності та спілкування;
- 3) безкомпромісність і повна самовіддача, ревниве відношення до друзів друга;
- 4) деяка сліпота, ілюзорність, коли в друга знаходять якості, якими він не володіє.

У молодіжному віці особливо гостро встає проблема усвідомлення себе і свого майбутнього. Якщо в 18-літньому віці правопорушник може ще неохоче включатися в суспільно корисні види діяльності, зберігати дитячу інертність, думаючи, що він може жити за рахунок батьків, то вже до 22-25 років під впливом об'єктивної дійсності він повинний піклуватися про перспективу свого життя, а якщо в родині безробітні батьки, то такі турботи виникають раніше.

Багато молодих правопорушників не мають загальної середньої освіти, а тривалий злочинний спосіб життя, зловживання алкоголем, наркотичними засобами негативно позначилися на розвитку їх інтелектуальної сфери, зруйнували навички самостійної роботи з книгою. Крім того, частина молоді не бачить перспективи в підвищенні загальної освіти, тому відвідує школу під натиском батьків (родичів), а якщо контролю немає, „кидають” школу.

2. Психологічна характеристика неповнолітніх (малолітніх).

Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціями соціалізації. Це пов'язано, *по-перше*, з економічними і екологічними кризами, які вразили наше суспільство, що викликає в дітей почуття безнадійності і роздратування (додамо - при відсутності почуття особистої відповідальності). Це пов'язано, *по-друге*, з темпом і ритмом техніко-технологічних перетворень, які ставлять до підлітків нові вимоги. Це пов'язано, *по-третьє*, з насиченим характером інформації, що глибоко впливає на дитину, яка ще не виробила чіткої життєвої позиції (слід особливо відзначити у зв'язку з цим серйозний дефіцит позитивної інформації в засобах масової інформації, в кіно- і телефільмах). У підлітків бурхливо розвивається почуття протесту, часто неусвідомленого, відбувається втрата загальносоціальної зацікавленості, що призводить до егоїзму. Справа в тому, що підлітки, більше ніж інші вікові групи населення, страждають від

нестабільної соціальної, економічної і моральної обстановки в країні, втративши сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях та ідеалах, - старі зруйновані, нові лише створюються. Підлітки не лише не знають, у що вірити, але й вважають, що більшість дорослих зазвичай говорять неправду, що зараз кожен живе для себе, старається якось викрутитися, обманути іншого.

Типовий стан агресії підлітка характеризується гострим, часто афективним переживанням гніву, імпульсивною безпорядковою активністю, у ряді випадків бажанням на когось чи навіть на чомусь "зірвати зло". Агресивні дії неповнолітніх виступають в якості:

- засобу досягнення якої-небудь значимої для даного підлітка мети;
- способу психічної розрядки, заміщення, задоволення блокованої потреби і забороненої діяльності;
- способу задоволення в самореалізації і самоутвердженні.

Увага

Агресивність в особистіших характеристиках неповнолітніх формується в основному як форма протесту проти

нерозуміння дорослих, через незадоволеність своїм станом в суспільстві.

Разом з тим на розвиток агресивності підлітків впливають і окремі природні особливості (наприклад, збуджуваність і сила емоцій), а також найближче оточення. Суттєво й те, що агресія еповнолітніх виражається не лише в деструктивних формах поведінки (бійки, сварки, злі жарти і т.п.), але й в злочинах - бандитизм, вбивство, зґвалтування і т.д.

Справжній маніяк - душогуб в лиці 12-річного підлітка був затриманий 22 грудня 2000р. Довгий час Олександр Тимошин, який вважався важкою дитиною, тероризував своїх ровесників і в підсумку, знахабнівши від безкарності, по-звірячому вбив 13-річну дівчинку. Найбільш сумно, що цю трагедію можна було запобігти. Бо ж іще 25 листопада батьки іншої дівчинки подали заяву в міліцію про спробу зґвалтування, яку вчинив малолітній "відморозок". Напавши на однокласницю, Сашко намагався зґвалтувати її, а коли дівчинка вчинила опір, навіть полоснув її ножем по шиї, до крові порізавши шкіру. А через три тижні він мало не задушив у порожньому класі першокласницю, яка врятувалася лише завдяки батькам, які в той момент заглянули в кімнату. Але не бажаючи тягатися з "малолітками" непередбачливі співробітники районного УВС чомусь не прийняли ніяких профілактичних заходів по нейтралізації небезпечного для суспільства підлітка. У результаті в селі відбулася трагедія. Підстерігши в безлюдному місці восьмикласницю Л., яка поверталася додому разом з п'ятирічною племінницею Настею, Тимошин накинувся на школярку, поваливши її на сніг. Настя побігла за допомогою, але коли батьки приспіли, все вже було скінчено. Отримавши більше десятка ножових поранень в спину, шию, живіт І. померла до приїзду швидкої допомоги.

Безумовно, не всі правопорушення неповнолітніх настільки злісні і трагічні. Багато правопорушень молодших школярів і підлітків здійснюються

на ґрунті бешкетництва, неправильно зрозумілої • романтики (наприклад, крадіжка яблук чи груш з чужого саду). Але разом з тим слід мати на увазі, що більше 50% злочинців-рецидивістів свій перший злочин здійснили в підлітковому віці.

У середовищі неповнолітніх в останній час поширюються нові види злочинів, які раніше були притаманні лише дорослим.

До них відносяться

- торгівля наркотиками,
- розбійні напади на підприємців,
- комп'ютерні злочини,
- рекет в своєму середовищі таїн.

Нетовариськість підлітка і конфліктні ситуації, в які він потрапляє, дуже часто є наслідком його неправильної самооцінки. При цьому перешкодою для нормального розвитку особистості підлітків із завищеною самооцінкою є їх понижена критичність до себе, своїх дій і вчинків, а із заниженою самооцінкою є їх підвищена самокритичність.

Відомо, що в людському житті найскладнішим перехідним етапом є саме підлітковий вік, коли людина відзначається підвищеною вразливістю до всього того, що робить її дорослою. У цьому віці відбувається формування і розвиток моральних уявлень, понять і переконань, засвоєння моральних норм, цінностей, суспільних вимог до поведінки, у тому числі і правових норм. У віці 11-15 років закладаються самосвідомість, самооцінка, які є важливими факторами в процесі особистісного самовизначення і саморегулювання. І будь-які несприятливі соціально-економічні умови, в яких знаходиться підліток, можуть привнести негативне в його моральну позицію, в його життєві цінності (важко втриматися, щоб не навести в якості прикладу негативний вплив на розвиток психіки дітей пияцтва їх батьків).

Для даного віку характерні поведінкові стереотипи, серед яких частіше всього зустрічаються наступні:

- *реакція опозиції, яка викликається завищеними вимогами до навчання, поведінки підлітка, зайвими обмеженнями, неурою до його інтересів з боку дорослих. Дана реакція проявляється у втечах з дому, в браваді сп'янілого стану, а часом і в антисоціальних діях;*
- *реакція імітації по своїй суті є наслідуванням певної особи. На жаль, зразком для деяких підлітків може стати і антисоціальний герой;*
- *реакція компенсації пов'язана з відшкодуванням невдач в одній галузі успіхом в іншій (неуспіхи в навчанні багато підлітків компенсують успіхами в бійках);*
- *реакція емансипації проявляється в бажанні підлітка звільнитися від надокучливої опіки батьків і вчителів (крайня форма - заперечення загальноприйнятих цінностей і норм закону);*
- *реакція групування пов'язана з об'єднанням ровесників в групи, які відзначаються однорідною спрямованістю, боротьбою за панування над своєю територією; ь*

- реакція захоплення проявляється в найрізноманітніших формах (стиль в одязі, азартні ігри, рокери та ін).

Становлення підлітка багато в чому визначається тим, які соціальні зразки він обирає, з якими стереотипами поведінки стикається, які норми і цінності "вбирає" в себе, знаходячись у сім'ї, на вулиці, у школі, коледжі і т.д.

Встановлено, що межі підліткового періоду приблизно співпадають з і навчанням дітей в 5-8 класах загальноосвітньої школи і охоплюють вік від 11-12 до 14-15 років (фактичний вступ у підлітковий вік може відбуватися на рік раніше або пізніше).

Особливе положення підліткового періоду в розвитку дитини зумовлене складністю і важливістю процесів розвитку, що відбуваються в цьому віці. Перехід від дитинства до дорослості - основний зміст і специфічна відмінність фізичного, розумового, морального і соціального розвитку підлітка.

+Центральне новоутворення в особистості підлітка - виникаюче в нього уявлення про себе як вже не про дитину, він починає відчувати себе дорослим, прагне бути і вважатися таким. Почуття дорослості з'являється в результаті усвідомлення і оцінки зрушень у фізичному розвитку і статевому дозріванні, а також в результаті спілкування і спільної роботи з дорослими, у ході яких "спрацьовує" феномен наслідування зовнішнім ознакам дорослості (куріння, особливий лексикон, гра в карти та ін.). Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій чуттєвості до засвоєння норм і цінностей, способів поведінки, які існують в світі дорослих і в їх стосунках.

Дослідження показують, що особливості проявів підліткового періоду визначаються конкретними соціальними обставинами життя і розвитку підлітка, його суспільним становищем у світі дорослих людей і найближчим оточенням (референтні групи, сім'я та ін.). Дуже важливою умовою формування особистості "важкого" підлітка є негативне ставлення в сім'ї, алкоголізм батьків чи родичів, їх аморальна поведінка і т.п. (слід відзначити, що іноді викривлену моральну атмосферу навколо підлітка створюють і люблячі батьки, які надмірно турбують і плекають своє чадо).

Основні психологічні особливості підліткового віку - підвищена конформність, навіюваність, групова залежність, демонстративна незалежність від старших, бравада, недостатній соціальний контроль власної поведінки, завищене наслідування кумирам та ін. Особистість "важкого підлітка" характеризується низьким рівнем соціалізації і відображає пробіли в його вихованні в сім'ї, школі, які (ці пробіли) заповнює особливе "виховне середовище" - вулиця, двір, вуличні групи з негативною спрямованістю. Обмеженість життєвого досвіду, знань, конфліктність у стосунках з дорослими, потреба в самоствердженні, чутливе реагування на думку ровесників визначають особливості психіки неповнолітніх.

3. Психологічний портрет неповнолітнього правопорушника

Особистість неповнолітнього правопорушника, як правило, характеризується низьким рівнем морально-правової соціалізації.

Соціалізація – це процес і результат включення індивіда в систему соціальних відносин. Вона здійснюється шляхом засвоєння індивідом соціального досвіду і відтворення його у своїй діяльності. У процесі соціалізації індивід стає особистістю і здобуває необхідні для життя серед людей знання, уміння, навички, тобто здатність спілкуватися і взаємодіяти з іншими людьми.

Правова соціалізація особистості – це процес входження людини в систему об'єктивно існуючих соціально-правових зв'язків і відносин. У психологічному аспекті вона тісно зв'язана з формуванням системи властивостей і якостей, а також механізмів саморегуляції поведінки особистості, необхідних для її адаптації до специфіки поведінки і взаємин у сфері дії права і для забезпечення її соціально-активної правової поведінки.

Змістом процесу правової соціалізації є засвоєння особистістю:

соціальних цінностей, схвалюваних і охоронюваних правом;

системи діючих правових норм як правил поведінки і критеріїв соціально-правової оцінки фактів, явищ і вчинків, що мають юридичне значення;

знань, навичок і звичок, необхідних для правильної орієнтації в соціально-правовому середовищі, саморегуляції правової поведінки й організації спілкування в рамках правових відносин;

елементів правової культури (представлень, настроїв, установок і стереотипів суспільної і групової правосвідомості і т.п.);

функцій, ролей, статусів і відповідних суб'єктивних прав і обов'язків, властивих людині в зв'язку з місцем, займаним їм у системі правового регулювання.

Правова соціалізація як частина загального процесу соціалізації включає засвоєння суб'єктом необхідного обсягу правових знань, правових вимог, що визначають міру можливої і належної поведінки. У ході правової соціалізації засвоюються критерії оцінок юридично-значимих ситуацій, складається визначене відношення до правових явищ, виробляються навички і формується готовність до правомірної поведінки. Конкретизація відомої формули детермінізму – зовнішні причини діють, опосереднюючись внутрішніми умовами, - стосовно до правової сфери означає, що як зовнішні фактори детермінації виступають правові вимоги, зразки належної поведінки, норми, санкції, що роблять більший чи менший вплив на свідомість особистості, а як внутрішні фактори – сформована в її свідомості ціннісно-нормативна модель, що містить у собі власну концепцію прав і обов'язків, норм і стандартів поведінки, можливих і очікуваних санкцій. Зі сказаного випливає, що правова соціалізація може бути визначена як процес оволодіння суб'єктом правовою практикою і правовим досвідом для придбання, використання навичок правомірної поведінки, для правильної оцінки

поведінки навколишніх і сприяння нормальному функціонуванню правової системи.

Відповідальність є найважливішою характеристикою особистості – це те, що відрізняє соціально зрілу особистість від соціально незрілої. У психології в даний час поширена концепція (теорія локусу контролю) про два типи відповідальності. Відповідальність першого типу (інтернальність) зв'язана з тим, що особистість вважає себе відповідальною за все, що з нею відбувається і гарне, і погане. В другому випадку (екстернальність) усе, що відбувається, людина зв'язує не із собою, а з іншими людьми, обставинами, долею і т.д. Легко помітити, що це, скоріше, безвідповідальність.

Серед соціально незрілих підлітків частіше спостерігається екстернальність. Серед молодих делінквентів екстерналів значно більше. Очевидно, це не випадково, тому що зовнішній локус контролю власне кажучи означає зняття суб'єктом відповідальності із себе за все що відбувається з ним. За певних умов така ситуація „полегшує” вихід на здійснення злочину.

До факторів формування як зовнішнього локусу контролю, так і делінквентної поведінки можна віднести: перенесену в дитячому і підлітковому віці емоційну ізоляцію чи відкидання, вплив несприятливого психологічного клімату родини, постійні негативні оцінки діяльності і поведінки. Прагнення зберегти самоповагу (та й просто психоемоційну стабільність) може привести до формування зовнішнього локусу контролю. У даному випадку він відіграє роль захисного механізму, що, знімає відповідальність з особистості за невдачі, дозволяє адаптуватися до постійних зовнішніх негативних оцінок і зберегти самоповагу.

Формування відповідальності прямо зв'язано з наданням особистості волі і самостійності в прийнятті рішень щодо самого себе. Ми хочемо „навчити людину самостійно ходити, але увесь час туге сповиваємо”, тобто „дитяче буття не може визначити зрілої свідомості”. Такий тип виховання називається гіперопікою, у школі він спостерігається ще і при навчанні.

Поняття девіантної (що відхиляється від норми) поведінки зв'язано насамперед з поняттям „норми”.

Норму визначають як середньостатистичний показник, функціональний оптимізм і т.д. Тільки в медичній літературі цих визначень біля двохсот. Норма – поняття відносне. На зорі психіатрії існувало тільки два полярних поняття: божевілля (відсутність психічного здоров'я) і здоров'я (відсутність божевілля). Потім виділилися різні напрямки і навчання: конституціональне, про неврози, психопатії, що заклали основу „малої” психіатрії. Зараз з'явилися такі поняття як фактори ризику, кризові стани, акцентуації характеру і т.п., що лежать між нормою і патологією.

Характер у вузькому змісті слова визначається як сукупність стійких властивостей індивіда, у яких виражаються способи його поведінки і способи емоційного реагування. Дуже важливо розуміти розходження між особистістю і характером. Вже в „життєвій психології” визначення, що

застосовуються для опису цих понять, сильно розрізняються. Говорячи про характер, використовують слова „кепський”, „м'який”, „важкий”, „прекрасний” і т.п. У відношенні ж особистості використовуються вираження: „видатна”, „творча”, „сіра”, „злочинна” і т.д. Коли даються оцінки характеру й особистості тої самої людини, то вони можуть не тільки не збігатися, але і бути протилежними. Наприклад, в історії відомі видатні особистості, але з поганим чи навіть психопатичним характером. Важким, „крутим” характером відрізнялися Ф.М. Достоєвський, І.П. Павлов і багато інших відомих історичних особистостей.

Риси характеру відображають стиль поведінки й емоційного реагування, тобто те, як діє людина, а риси особистості – те, заради чого вона діє. Те ж саме відноситься і до особистості, і до характеру злочинця (може бути чимало гарних рис характеру в сполученні зі злочинним діянням).

Характер може мати різний ступінь виразності: середні характери, акцентуації характеру, психопатії.

Акцентуації характеру розглядаються як крайні варіанти норми і підрозділяються на явні акцентуації і сховані. Як критерії розрізнення патологічних і нормальних характерів можна розглядати критерії психопатій П.В. Ганушкіна -О.В. Кербікова.

Патологічний характер має наступні риси:

- відносна стабільність у часі, тобто мало міняється протягом життя;
- тотальність проявів; ті самі риси характеру виявляються усюди: і в родинному будинку, і на роботі, і на відпочинку, і серед знайомих, і серед чужих – у будь-яких обставинах.
- соціальна дезадаптація – найважливіша ознака психопатій; укладається в тім, що людина постійно випробує життєвих труднощів, не може пристосуватися, причому цих труднощів випробує він сам, чи навколишні його люди, чи і той і інші одночасно.

У чому ж відмінність акцентуацій характеру від психопатій? У випадку акцентуацій характеру може не бути жодного з перерахованих вище ознак психопатій, принаймні ніколи не присутні всі три ознаки відразу.

Відсутність першої ознаки виражається в тім, що акцентований характер виявляється не все життя, але часто загострюється в підлітковому віці, а в процесі дорослішання згладжується. Друга ознака – тотальність, також не обов'язкова, риси акцентованого характеру можуть виявлятися не в будь-якій обстановці, а тільки в особливих умовах. Соціальна дезадаптація може не спостерігатися чи буває нетривалою.

Приводом для тимчасових розладів із собою і з оточенням є не будь-які важкі умови (як при психопатіях), а умови, що створюють навантаження на місце найменшого опору характеру, своєрідна „Ахіллесова п'ята” (слабка ланка).

Основні типи акцентуацій характеру (за О.Є. Личко): гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, хитливий і конформний.

Основні риси психологічно незрілої особистості неповнолітнього:

1. У поведінковій сфері: егоцентризм, уникання рішення проблем, нестабільність відносин з навколишніми, переважно однотипний спосіб реагування на фрустрацію і труднощі, непевність у собі, високий рівень претензій при відсутності критичної оцінки своїх можливостей, схильність до обвинувачень.

2. В афективній сфері: емоційна лабільність, низька фрустраційна толерантність і швидке виникнення тривоги і депресії, знижена чи нестабільна самооцінка, поява соціофобій, агресивність.

3. Перекручування мотиваційно-потребної сфери: блокування потреби в захищеності, самотвердженні, приналежності, тимчасової перспективи.

4. Наявність когнітивних перекручувань, що підсилюють дисгармонію особистості, „афективна логіка”:

- довільне відображення – формування висновків при відсутності свідчення в його підтримку, наприклад: “я – невдаха” чи “я – супермен”;

- селективна вибірка – побудова висновку, заснованого на деталях, вирваних з контексту: “мене в школі ніхто не любить, тому що я погано учуся”;

- зверхпоширення – побудова глобального висновку, заснованого на одному ізольованому факті;

- абсолютне мислення, проживання досвіду в двох протилежних категоріях: “усе чи нічого”, “чи світ чорний, чи кольоровий”;

- орієнтація в житті на занадто тверді норми і вимоги, нетерпимість і нетерплячість не дозволяють відносинам особистості знайти стійкість;

- персоналізація – віднесення зовнішніх подій до власної особистості при відсутності аргументів для такого зв'язку: “ця репліка не випадкова, вона відноситься до мене”;

- перебільшення негативних подій і мінімізація позитивних, що приводить до ще більшого зниження самооцінки, неприйняттю “зворотних зв'язків”, “побудові своєрідної стіни між собою і соціальним оточенням”.

Психологічні особливості підліткового віку, коли вони різко виражені, одержали назву “підліткового комплексу”, а обумовлені ними порушення поведінки – “пубертатного кризу” (пубертатний період – період полового дозрівання).

З погляду А.Е. Личко, суть підліткового комплексу складають властиві цьому віку визначені психологічні особливості, поведінкові моделі, специфічно – підліткові поведінкові реакції на впливи навколишнього середовища: реакція емансипації, реакція групування з однолітками, реакція захоплення – хобі-реакція, реакція відмовлення від контактів, ігор, від їжі,

реакція опозиції, реакція імітації позначається в прагненні наслідувати в усьому визначеній особі або образу, реакція компенсації – бажання свою слабкість і невдачливість в одній області заповнити успіхами в іншій – властива як дітям, так і підліткам, реакція гіперкомпенсації в підлітків зустрічається частіше, ніж у дітей. Тут наполегливо і завзято домагаються

результатів саме в тій області, де виявляються слабкими. Властива з дитинства боязкість у силу гіперкомпенсації може штовхнути на запеклі і безрозсудні по сміливості дії, що зовні можуть здаватися банальними порушеннями поведінки.

Мотиваційна сфера особистості неповнолітніх правопорушників.

Мотиви людської поведінки зв'язані з потребами особистості. Потреби формують нормальні соціально-значимі і соціально-схвалювані мотиви діяльності:

1) фізіологічні потреби, формують, наприклад, мотив матеріального успіху, що в кримінальному варіанті виражається в корисливих мотивах злочину і т.д.;

2) потреба у фізичній і психологічній безпеці, формує мотив самозахисту у виді адекватних компенсаторних механізмів і психологічних механізмів захисту, що в кримінальному варіанті може стати фізичним самозахистом при нападі, чи власне насильницькою зверхагресивною поведінкою при очевидній невідповідності реальної погрози і суб'єктивному її сприйнятті;

3) необхідність у прихильності і любові, формує мотив уникання самотності, що в асоціальному варіанті виявляється в бродяжництві в неповнолітніх, коли підліток одержує сурогат батьківської любові з боку своєї референтної групи;

4) потреба в повазі з боку членів суспільства, детермінує мотив прийняття з боку оточуючих людей, що виявляється в підлітковому віковому періоді. Якщо ж цього не відбувається, то неповнолітній буде шукати ту субкультуру, у якій він відповідає її зниженому порогові вимог, наприклад, кримінальну субкультуру;

5) потреба в самореалізації визначає мотив самоствердження і досягнення, що характерно для всіх людей; у кримінальному варіанті ця потреба може бути гіпертрофованою, виступати у виді поза межної „спраги влади” і т.д.

У дослідженнях психологів відзначається неусвідомлювана мотивація злочинної поведінки деяких неповнолітніх.

Причин неусвідомлюваних мотивів злочинної поведінки багато. Це в основному залежить від особливостей особистісного розвитку. Неусвідомлювані мотиви можуть бути зв'язані з неадекватною самооцінкою особистості молодого злочинця і, найчастіше, з дисгармонійною структурою його особистості.

У деяких випадках неусвідомлювана мотивація злочинної поведінки носить компенсаторний характер, нерідко зв'язана з розвитком в юнака чи підлітка комплексу неповноцінності.

Особливий інтерес представляє зв'язок неусвідомлюваних мотивів злочину з відстроченою у часі дією закріпленого в підлітка з дитинства по типу імпринтинга травматичного досвіду. Припинення, незаслужено

жорстоке поводження можуть залишити свій відбиток в емоційній структурі особистості і за певних умов породжувати відповідні форми поведінки.

4. Психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх

Злочинність неповнолітніх має свої особливості, що виявляються в рівні і динаміці такої злочинності, у причинах, умовах і мотивації злочинів, чинених неповнолітніми. Ці особливості можуть бути зв'язані з визначеними властивостями особистості неповнолітніх і їх статусом у суспільстві.

Спостерігається процес омолодження кримінально карної поведінки неповнолітніх: кримінальна активність 14-15-літніх росте.

По видах злочинів біля $\frac{3}{4}$ масиву злочинності підлітків вичерпується трьома складами: крадіжки, грабежі, хуліганство. А скажемо, частки навмисних убивств, навмисного заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, згвалтувань складають по кожному виді менш 1%. Неповнолітніми поступово освоюються порівняно нові різновиди злочинів, такі, як захоплення заручників, вимагання, торгівля зброєю і наркотиками, валютне шахрайство, комп'ютерні злочини і деякі інші.

Серед підлітків-злочинців, що виявляються, кожен сьомий, а серед засуджених - кожен п'ятий раніше вже скоювали злочини. Стійка особливість протиправної поведінки неповнолітніх – високий рівень групової злочинності. В останні роки відзначається посилення організованості злочинності підлітків. Спостерігається ріст залучення неповнолітніх у злочинну діяльність дорослими, посилення віктимності підлітків. Якщо раніш злочинність неповнолітніх була в основному „вуличною”, то зараз збільшується частка злочинів, чинених ними у своїх і чужих житлах, гуртожитках, по місцеві навчання, на транспорті. Відбувається нівелювання розходжень кримінальної активності умовних груп неповнолітніх, виділюваних по ознаках роду їхніх занять, але, як і колись, рівень злочинності є найвищим серед тих, що не учаться, і непрацюючих підлітків. Частка неповнолітніх злочинців чоловічої статі більше ніж жіночої.

Злочини неповнолітніх носять переважно груповий характер (у трьох випадках з п'яти минулого злочину скоєні в групі). Разом з тим, донедавна також групи були нечисленні: по 2-3 чоловік і, як правило, ситуативне виникали, а після здійснення злочину розпадалися.

Приклад. Неповнолітні П. (17 років) і А. (15 років) вирішили „розібратися” з В., тому що той вимагав, щоб мати А. повернула йому борг. Заманивши В. у будинок, що пустує, почали бійку. П. підставив підніжку, а потім включився А., завдав удару ножом, але на цьому не зупинився. Став у П. запитувати: „У якій стороні серце?” і наніс в область серця кілька ударів. Відрізав у В. вухо, приніс його додому, показав матері, а потім віддав собаці Ральфу відрізане вухо зі словами „...тобі сьогодні м'ясне дають”.

Аналіз матеріалів кримінальної справи, проведене судово-психологічне експертне обстеження показали наступне. Обоє неповнолітні з раннього дитинства були надані самі собі, матері вихованням дітей не займалися, в А.

батька не було, а в П. батько відбував термін покарання. Зі школи й А., і П. були виключені.

П. з 13 років був на обліку в ІДН за самовільні відходи з будинку, крадіжки, розпусні дії у відношенні неповнолітнього. Ухилявся від навчання і роботи, був замічений у бійках. Розглянута кримінальна справа для нього друге. Був у 19.. м. засуджений на 1,5 року по статтях 140 ч. 2, 140 ч. 3, 141 ч. 2, 206 ч. 2, 81 ч. 3, 145 ч. 1, 193 ч. 1, 189 ч. 1, 215 ч. 2 старого КК України. за час відбування покарання характеризувався негативно, містився в карцер за утиск співкамерника.

Психологічне обстеження показало: низький рівень розвитку інтелекту; вузькість кола інтересів, ригідність (ваговитість) мислення; епілептоїдно-істероїдний тип акцентуації характеру (в осіб такого типу виявляються поведінкові порушення, вибуховість, агресивність, мстивість, егоцентризм, схильність до демонстративної поведінки і т.п.). П. охоче, з визначеною рисівкою розповідав про правопорушення, виправдував свої провини і злочини.

У злочині П. відігравав лідируючу роль. Злочинні дії носили усвідомлений, цілеспрямований характер: їм було обрано зручне, безлюдне місце, бійку почав з підніжки, з активного нападу, розправа була запланована (по тому як „розбиратися” з потерпілим обговорив з А. до того як це сталося).

А. з 12 років був поставлений на облік у ІДН за крадіжку з магазину; до кримінальної відповідальності притягнутий не був, тому що не досяг віку кримінальної відповідальності.

Експертне психологічне обстеження А. показало низький рівень розвитку інтелекту; хитливий тип акцентуації характеру: (представники цього типу легко попадають під вплив інших, плывуть за течією, безініціативні). А. „дружив” зі старшими підлітками, був схильний до легені, дозвольному способу життя.

Групові протиправні дії П. і А. носили взаємно провокуючий характер. Удавана анонімність групової поведінки („Хто зробив? – Ми.”) підсилювала ефект наслідування й емоційного зараження.

Неповнолітнім, як відомо, властиве прагнення до групування з однолітками. Вільне спілкування з ними не тільки спосіб проведення дозвілля, але і засіб самоствердження і самовираження особистості (родина і школа не завжди створюють умови для задоволення цих найважливіших для неповнолітніх потреб).

Анонімність групової поведінки народжує почуття особистої безвідповідальності, безкарності.

Приклад. У серпні 19..м. у селищі Біл. Колод. перевесницями була побита неповнолітня Р., що згодом померла в лікарні. У матеріалах кримінальної справи малися дані про те, що неповнолітня В., узявши потерпілу за волосся, кілька разів ударила її потиличною частиною голови об забір. В., виховувалась бабусею, дідусем і батьком (мати вмерла, коли В. було 3

роки), вона часто хворіла, училася слабо, дисципліну в школі не порушувала.

Основною розвагою неповнолітніх селища було відвідування дискотеки, що, як правило, супроводжувалося розпитом самогону.

Лідруючу роль у даному конфлікті грала Ш., її організаторські здібності і схильність до лідерства відзначалися в показаннях свідків. У конфлікті була порушена особистість Ш., її самолюбство (Г. її обізвала „сявкою” і нецензурно охарактеризувала зустрічі з хлопцем). Відповідно до пліток, які розповсюджувались (Що сказала Г. та про кого?), двох інших дівчинок Г. обізвала „Манечками” і „сосками”.

Ш. витратила значні зусилля, щоб зібрати всіх дівчин на „розбирання” з Г. Сказала В., що Г. „ставила засоси” її другу Міше. Йдучи на розбирання, підбурювала В. до активних дій, обіцяла підтримати, тому що Г. була фізично розвитою дівчиною, на відміну від В. Йшли на „розбирання” з негативною установкою: побити, „рилом у гній тикнути”. Били Г. усією групою (5 чоловік).

Експертне психологічне обстеження показало соціальну незрілість (психологічний інфантизм) В., властиву їй, сугестивність, відомість, легкість підпорядкування групі; екстернальність (усе що відбувається і гарне, і погане розцінювалось як результат дії зовнішніх сил), слабкість волевої регуляції. На жаль у процесі слідства належним образом не була оцінена лідруюча роль Ш. в організації гострої конфліктної ситуації, вона підбурювала дії перевесниць, не давала конфлікту згаснути.

Індивідуально-психологічними, віковими особливостями неповнолітніх, а також особливостями ситуації порозуміваються часто протиправні дії неповнолітніх.

Приклад. У неповнолітнього К. з дитинства відзначалися лякливність і боязкість, почуття боязкості і сором'язливості. За місцем проживання і навчання характеризувався позитивно. Важко переносив сварки, скандали батьків, переживав із приводу їх розлучення. Після розлучення батьки активно займалися пристроєм свого особистого життя, сина відселили до бабусі і дідуся, з ним практично не спілкувались.

У психологічному дослідженні була діагностована чутлива акцентуація характеру. За даними О.Є. Личко почуття власної неповноцінності в чутливих підлітків робить особливо вираженою реакцію гіперкомпенсації. Вони шукають самоствердження не осторонь від слабких місць своєї натури, а саме там, де вони себе не виявляли. Боязкі і соромливі хлопчики намагаються продемонструвати свою „відвагу”. Так К., познайомившись з молодими 18-літніми хлопцями був торкнутий їх увагою до себе. З ним розмовляли про його проблеми?! (чого в родині не спостерігалось). Так, коли один з нових знайомих сказав: „Слабко тобі буде забрати сумку і шапку?” у жінки, що неподалеку проходила, К. негайно приступив до дій (хоча до цього випадку не хуліганив, не робив

протиправних дій), далеко К. з чужою сумкою і шапкою не утік, був затриманий перехожими.

Характеризуючи поведінку неповнолітніх правопорушників, дослідники часто відзначають низький рівень інтелектуального розвитку, як одну з причин злочину, пояснюючи його недостатньо розвитою правосвідомістю (важливо для визначення ступеня провини). Але, як уже було сказано вище, правосвідомість не вичерпується обсягом правових знань і не зводиться тільки до мислення, ступеню оволодіння мовою.

Так, наприклад, адвокат, що захищав в процесі слідства неповнолітнього Ю., у своїй заяві відзначив, що його підзахисний навчається в допоміжній школі, письмовою мовою не володіє, погано читає, і, отже, не відповідає своєму віку.

Помітимо, що письмова мова і мова взагалі – це засіб мислення і форма вираження думки і т.д. Письмова мова прямо інтелект не визначає. Церковні спорудження в Кіжах, вибудовані з дерева (з'єднання без єдиного цвяха) не володіючими письменністю майстрами може з'явитися тому прикладом.

Психологічне дослідження показало, що Ю. був „гарним” організатором багаторазових групових злочинних дій неповнолітніх. Він шукав квартири для вигідних крадіжок, „збивав” тимчасову групу виконавців (кого умовляв, спокушав баришем, кого залякував, грозив розправою у випадку відмовлення), все украдене зберігав у сімейному гаражі, організовував збут накраденого, розподіляв „доход” (левину частку залишав собі). Мати і старший брат вихованням Ю. не займалися. Підліток був наданий самому собі, зі школи можна було легко піти, не відвідувати заняття, контролю за поведінкою Ю. не було. Аналіз поведінки Ю. показав достатній рівень конкретно-практичного мислення, спрямованого на досягнення кримінальних цілей, рішення протиправних задач.

Групові злочини мають велику соціальну небезпеку, що обумовлено залученням у сферу кримінальної діяльності не одного, а багатьох осіб, а також наявністю визначених внутрігрупових зв'язків, відносин, що роблять вплив на кожного учасника злочинного угруповання.

Соціально-психологічна специфіка злочинної групи неповнолітніх укладається в тім, що сама наявність її, підтримка з її боку служать причиною залучення в її діяльність нових членів, а головне, є тим фактором, що формує в підлітків антисоціальні погляди і потреби, сприяє усвідомленню сили групи і приводить до здійснення правопорушень. У цих умовах з'являються великі можливості для виникнення і поширення визначеного злочинного „досвіду”. Як правило, у групах відбуваються найбільш тяжкі злочини: грабежі, розбої, хуліганство, зґвалтування.

Практичний (процесуальний) аспект вивчення групових злочинів неповнолітніх полягає в тому, що вивчення діяльності групи правопорушників і кожного учасника злочинного угруповання окремо дає можливість строгої індивідуалізації міри відповідальності, допомагає

всебічному, повному й об'єктивному дослідженню всіх обставин здійснення злочину.

Психологічний аспект вивчення злочинів групи неповнолітніх укладається в аналізі кожного учасника в процесі здійснення злочинного задуму, у з'ясуванні структурних відносин у групі. Рольова конкретизація дозволяє оцінити вплив авторитету організатора (лідера) на того чи іншого члена злочинної групи, визначити, який вплив групової думки здійснювався на індивіда, яким образом виникають і формуються мотиви групової кримінальної діяльності неповнолітніх.

Підлітковий і юнацький віки відрізняються прагненням до спілкування, нестійкістю ціннісних орієнтацій, уразливістю психіки. Неповнолітні найчастіше утягуються у злочинну діяльність груп шляхом домовленостей, прохань. Це наочно підтверджує відсутність у багатьох неповнолітніх чіткої позиції в оцінці явищ громадського життя.

Необхідно враховувати, що в неповнолітніх процес правової соціалізації, тобто включення в суспільні правові відносини, тільки починається, відсутній необхідний життєвий досвід, знання, недостатньо досконалі пізнавальні процеси. Підлітка-правопорушника характеризує відсутність або слабкий розвиток індивідуально-соціального контролю: він найчастіше не може або не прагне правильно оцінювати свої вчинки.

При вивченні групової злочинної діяльності неповнолітніх найбільший інтерес представляють групи з насильницькою орієнтацією. Підлітки, що здійснюють насильницькі злочини, характеризуються стійкою злочинною деформацією поведінки. Наприклад, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або смерті – не самоціль, а спосіб усунення перешкод на шляху досягнення їх бажань, спосіб задовольнити потребу в самоствердженні.

При вивченні психології неповнолітніх правопорушників важливо звернути увагу на такий момент, як мотивація злочинної поведінки, оскільки вона найбільше чітко відображає соціальну небезпеку протиправної поведінки, антисоціальні потреби правопорушника. Мотиви групових злочинів неповнолітніх мають деякі особливості. Особливий інтерес представляє явище конформізму. У процесі групової злочинної діяльності конформізм виявляється через вплив групової думки на індивіда. Конформність же означає ступінь і характер схильності індивіда до групової думки.

Варто помітити, що в умовах надзвичайної, екстремальної ситуації, що виникає при здійсненні злочину, конформність вище, ніж у звичайних умовах, оскільки індивід не має у своєму розпорядженні час для аналізу конкретної обстановки, оцінки свого положення.

Існує визначена залежність між віком неповнолітнього правопорушника – учасника злочинної групи – і рівнем конформності: він найбільш високий у 14-15 літньому віці, коли наслідувальні мотиви, вплив думки групи або її лідера є основою, що визначає характер діяльності і поведінки підлітка. Варто помітити, що найчастіше в основі формування злочинних груп неповнолітніх лежить багаторічне спілкування. Вивчення обставин

виникнення і формування злочинних груп неповнолітніх свідчить про те, що більшість їхніх учасників – жителі одного району, вулиці і т.д. і знайомі один з одним тривалий час.

Група неповнолітніх із соціально негативною орієнтацією характеризується сприйнятливістю до негативних явищ, відсутністю соціально корисних цілей.

До найбільш тяжких злочинів, що відбуваються неповнолітніми в групах, відносяться статеві злочини. Аналіз даних по справах про групові зґвалтування показує, що учасники злочинних груп раніше вже скоювали злочини і, як правило, характеризуються стійкою злочинною правовою деформацією особистості.

Так, наприклад, п'ятеро підлітків на чолі з 18-літнім Б. організували випивку в квартирі батьків Б. і зґвалтували неповнолітню П., заподіявши їй тяжкі тілесні ушкодження, що привели потім до смерті потерпілої. Організатори злочину Б. і О. раніше були суджені за навмисні злочини. Інші учасники цієї групи тривалий час були на обліку в дитячій кімнаті міліції й в інспекції по справах неповнолітніх. У даному випадку найбільше яскраво виявляється стійко злочинна правова деформація особистості, сполучення половой розбещеності з хуліганськими мотивами.

Дослідження показують, що дуже часто групові зґвалтування в неповнолітніх сполучаються з хуліганством, або хуліганські дії передують здійсненню полових злочинів. У загальному обсязі групових правопорушень неповнолітніх хуліганство займає значне місце. Воно є не тільки самостійним видом злочину, але і тим живильним, середовищем у який визрівають ще більш небезпечні для суспільства злочинні діяння.

Слід зазначити також, що здійснення злочину попередньо організованою групою в корені відрізняється від здійснення злочину в співучасті. У випадку здійснення злочинного діяння злочинною групою реально виявляється спільність антисоціальних поглядів, потреб, тобто спільність психології членів групи. Насильницькі злочини в співучасті характеризуються спонтанністю, емоційною насиченістю; наслідки злочину значною мірою визначаються ступенем віктимності потерпілого. Злочину, зроблені стійкою групою, характеризуються меншою спонтанністю, або відсутністю її. Причина цього – неодноразовість злочинних дій, усвідомлення власної безкарності, наявність визначеного злочинного „досвіду”, своєрідна спеціалізація.

При розслідуванні групових злочинів неповнолітніх надзвичайно важливо виявити індивідуально-психологічні якості особистості учасників, коли кожний з них, усвідомлюючи неминучість покарання, намагається спотворити те, що було зроблено, применшити свою роль у вчиненому, а лідер групи прагне стати рядовим виконавцем і т.п. Якщо ж маємо речі з насильницьким злочином, те обвинувачувані, як правило, прагнуть перебільшити ступінь віктимності ситуації.

У плані морально-психологічному особистість неповнолітніх злочинців характеризується низкою досить істотних специфічних ознак. Насамперед на їх протиправної поведінці, безумовно, позначаються вікові особливості, такі, наприклад, як підвищена сугестивність, схильність до соціально-психологічного зараження, наслідування, юнацький негативізм, відома не сформованість життєвих орієнтацій і установок, інфантильність емоційно-вольової сфери. У сфері провідних відносин особистості злочинці-підлітки своєю поведінкою часто підтверджують відому істину, яка говорить, що лінь – мати всіх пороків: для більшості з них характерні відсутність інтересу до навчання і праці і відповідно значне ослаблення або повна втрата зв'язків з навчальними і трудовими колективами. У незрівнянно більшому ступені їх залучає сфера дозвілля, як правило, заповненого соціально-негативним змістом (безцільне часопроводження, тусовки в під'їздах, підвалах, на вулицях, горищах, азартні ігри, випивки, уживання наркотиків, статева розбещеність, хворобливе реагування на будь-які зауваження дорослих, гра мускулами у взаєминах з однолітками з інших компаній і т.д.).

Логічним продовженням цього „букета” антисоціальних (ще не злочинних) занять є крадіжки і грабежі для того, щоб добути гроші для придбання алкоголю і наркотиків, „на дівчинок”, на покупку модного одягу, засобів звукозапису і касет, хуліганські витівки заради самоствердження в п'яному виді і т.д. Інтереси в сфері техніки, художньої творчості, заняття спортом (крім примітивного накачування м'язів для того, щоб постояти за себе) у неповнолітніх правопорушників фіксуються в 3-4 рази рідше, ніж у підлітків з позитивною спрямованістю поведінки.

Про наслідки своїх протиправних дій, можливо трагічних, підлітки рідко задумуються, чому сприяє насамперед низький рівень розвитку правосвідомості. Мотиви власних дій ними нерідко прикрашаються, „облагороджуються”, у той час як спонукування і поведінка потерпілих очорняються, офарблюються в різко негативні тони.

Для неповнолітніх злочинців дуже характерні завищені самооцінки, низький рівень відповідальності за свої вчинки, відсутність почуття сорому, дефіцит совісті, байдужість до інших людей, їх проблемам і турботам. Типовими рисами для багатьох підлітків-правопорушників є знижений самоконтроль, емоційна невраїноваженість, упертість, імпульсивність, злостивість, мстивість, агресивність.

Соціальну неадаптованість частини неповнолітніх злочинців підсилюють розумова відсталість, нервово-психічні відхилення психопатичного характеру або у виді наслідків черепно-мозкових травм, інфекційних і інших захворювань.

Більшість неповнолітніх злочинців мають стійкі звички і стереотипи антигромадської поведінки: постійно демонструють зневагу до загальноприйнятих норм поведінки, схильні до вживання спиртних напоїв, наркотиків, а також до бродяжництва, утечам з дому і виховних установ, є конфліктними і нечесними людьми. Замикаючись в колі спілкування із собі

подібними, вони, як правило, вороже відносяться до тих підлітків, що добре учаться, додержуються дисципліни, поважають старших за віком, мають добру родину і стосунки в ній.

Стосовно до років реформ і перебудови нашого суспільства справедливо відзначається розширення соціально-економічної бази злочинності неповнолітніх. Це насамперед зубожіння багатьох родин, відродження дитячої і підліткової безпритульності, поява безробіття неповнолітніх. Родина, що ледь зводить кінці з кінцями, щоденно бореться за виживання, причому використовує для цього далеко не бездоганні морально, а часом і відверто протиправні засоби, перестає бути інструментом правової соціалізації. Вона стає або постійно і сильно діючим джерелом негативних впливів на моральне формування підлітка, або виштовхує його на вулицю, в антигромадське середовище, у стихію „дикого” ринку, зокрема, сферу напівлегального чи нелегального дрібного бізнесу. Більшість підлітків, змушених займатися мийкою автомашин, збиранням та навантаженням-розвантаженням товарів у комерційних ларьках і магазинах, торгівлею з рук в електропоїздах, на вулицях, у підземних переходах і т.д., починають систематично пропускати заняття чи зовсім утрачають зв'язок з навчальними колективами. При цьому вони не тільки позбавляються можливості здобувати знання, розвиватися в інтелектуальних, культурних відносинах, проводити дозвілля з однолітками, але і зіштовхуються з різноманітними негативними явищами, властивими економічному „підпіллю” (з фактами нечесності, обману, несумлінної конкуренції, вимагання і т.п.).

У дуже складних умовах морального формування і розвитку правової свідомості особистості виявилися підлітки з родин безробітних, біженців, змушених переселенців. Для тих підлітків, що залишилися в більш-менш благополучних родинах, не порвали зв'язків зі школою, характерно як посилення негативного впливу традиційних, так і поява нових дефектів соціалізації в цих типах мікросередовища. Наприклад, у школі – це „чорний ринок”, приторгування спиртними напоями, наркотиками, порнографічною продукцією, у родині – посилення алкоголізації, загострення конфліктних ситуацій як наслідок перманентних життєвих безладь (погрози втратити роботу, залишитися без коштів до існування і т.п.).

Маються свої проблеми, що негативно впливають на моральне формування і розвиток неповнолітніх, і в благополучних у матеріальному відношенні родинах. Це, наприклад, прояви подвійної моралі батьків, що живуть у недозволеній розкоші на кошти, добуті протиправним шляхом, а часом і відверте рвацтво, жадібність, бездуховність, нерідка відсутність теплоти у взаєминах і сильне взаємне відчуження.

Негативно впливає на моральне формування дітей і підлітків загострення споконвічної проблеми, що спостерігається і в останній час „батьків і дітей”. Деякі неповнолітні виявляються в особливо складному становищі, зіштовхуючись з поляризацією ідейно-моральних позицій дорослих членів родини, своєрідним конфліктом поколінь і культур на цьому рівні, коли,

наприклад, батько є процвітаючим підприємцем з поглядами, орієнтаціями і звичками „нових українців”, а дід, бабуся, тітки, дядьки, що володіли в минулому високим соціальним статусом, що мають заслуги перед країною, зберегли прихильність стереотипам життя радянських людей, вірність комуністичним цінностям і ідеалам.

Це дуже непрості ситуації, особливо для тих, у кого ще не сформувалося стійких переконань, цільного світогляду. І деякі підлітки знаходять вихід з них у поведінці, що відхиляється, а потім і протиправної, злочинної поведінці.

Визначений вакуум виховних впливів на дітей, підлітків (а також молодих людей) виник після ліквідації піонерських і комсомольських організацій, а новим, відповідним умовам форми, що змінилося, суспільних рухів і об'єднань, що охоплюють підростаюче покоління, створюються повільно. У той же час мають місце факти залучення неповнолітніх у міжетнічні конфлікти, у релігійні секти, різні екстремістські організації, що проповідують моральний і правовий нігілізм, уседозволеність, національну, расову і релігійну ворожнечу і т.п.

У силу вікових особливостей неповнолітні в більшому ступені, чим дорослі, піддані криміногенним впливам, зв'язаним з такими негативними явищами в духовно-моральній сфері, як тотальна агресія гірших зразків „масової культури”, поширення порнографії, пропаганда насильства, жорстокості, культу наживи в засобах масової інформації.

Структура злочинності неповнолітніх характеризується наступними особливостями:

1) більш вузькою низкою, у порівнянні з дорослими, чинених злочинів, що порозумівається особливим соціальним і правовим статусом неповнолітніх, і соціальними ролями, що виконуються ними;

2) трохи меншою часткою тяжких злочинів;

3) злочинність неповнолітніх високо латентна. Це зв'язано з тим, що про багатьох злочинах (наприклад, крадіжках, зґвалтуваннях) потерпілі особи не заявляють, вважаючи, що вони не будуть розкриті в силу своєї незначимості, а це у свою чергу підсилює почуття безкарності підлітка, законом який переступив; чи сама потерпіла особа, що пережила сексуальну наругу (чи родичі) не бажають про цю подію розповідати; щоб оточуючі люди про це не дізналися.

4) В даний час особливістю злочинності неповнолітніх стало усе більш часте застосування зброї. Відомі випадки використання заколисливих і наркотичних речовин (наприклад, клофеліну з алкоголем) при здійсненні зґвалтувань і інших злочинів.

5) Корислива мотивація – домінує по всіх складах злочинів.

Динаміка злочинності неповнолітніх за останні 10 років несприятлива, тому що обганяє темпи приросту злочинності дорослих у 2-2,5 рази.

До самих значимих криміногенних факторів злочинності неповнолітніх можна віднести безпритульність, безконтрольність, сімейне неблагополуччя, безробіття, низький матеріальний статок, слабкість ранньої профілактики.

5. Особливості судово-психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачуваних

Різкий ріст підліткової злочинності відзначають багато дослідників. Ростає число суспільно небезпечних діянь, скоєних дітьми, що не досягли віку кримінальної відповідальності, збільшилася частка злочинів.

У ряді робіт при описі поведінки неповнолітніх акцент зроблений на вікову незрілість і на залежність поведінка підлітка від впливу мікросередовища. Такий підхід виправдує себе при розробці проблем профілактики. Але він незастосовний при психологічному обґрунтуванні нижньої вікової границі кримінальної відповідальності, тому що вона припускає, навпаки, наявність визначеної зрілості, включаючи здатність до свідомої виборчої поведінки.

Сучасний підхід до виділення істотних властивостей і якостей особистості, рівень розвитку яких визначає здатність до кримінальної відповідальності, характеризують «Пекінські правила» – документ ООН про особливості проведення слідства по справах неповнолітніх. В офіційному коментарі до основного тексту підкреслюється зв'язок нижнього порога кримінальної відповідальності з характеристикою «емоційної, духовної й інтелектуальної зрілості, достатньої для свідомості відповідальності перед суспільством». Необхідно відзначити неповноту цього формулювання: потрібно не тільки усвідомлювати значення вчинку, але і використовувати це усвідомлення для керівництва своїми діями.

Згідно ст. 433 УПК України, у необхідних випадках для встановлення стану загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумової відсталості і з'ясування питання, чи міг він цілком усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою керувати ними, повинна бути проведена судова експертиза фахівцями в області дитячої і юнацької чи психології зазначені питання можуть бути поставлені на вирішення експерта-психолога та експерта-психіатра у комплексній судово-психолого-психіатричній експертизі (КСППЕ).

Судово-психіатрична експертиза проводиться до судово-психологічної, котра проводиться у відношенні психічно здорових осіб.

Основна задача судово-психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачуваних складається в дослідженні здатності відстаючих у психічному розвитку і здорових підлітків цілком усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними.

Законодавець установлюючи вік кримінальної відповідальності, виходить з того, що до 14 років людина досягає, як правило, такого рівня психічного розвитку, коли він може свідомо регулювати своє поведінка. Разом з тим у

законі передбачені випадки відсталості частини підлітків у психічному розвитку (наприклад, психолого-педагогічна занедбаність) і спеціально підкреслюється, що відставання може не мати психопатологічної природи.

Повне усвідомлення людиною своїх дій містить у собі правильне розуміння об'єктивного змісту власної поведінки, цілей чинених дій, передбачення їх прямих і непрямих результатів, оцінку своєї поведінки з погляду діючих правових норм і загальноприйнятої моралі. Здатність керувати своїми діями виражається у вільному виборі як цілей дій, так і способів їхнього досягнення.

Вибір цілей дій завжди нерозривно зв'язаний з мотивами поведінки людини, тому що досягнення мети – ланка в ланцюзі, що веде до реалізації мотивів і задоволенню потреб.

Тому здатність цілком усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними здобувається людиною по досягненні відносно високого рівня інтелектуальної й особистісної зрілості і є результатом психічного розвитку і показником його стану.

Для експертної оцінки здатності підлітків цілком усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними недостатньо досліджувати тільки стан їх інтелектуального (власне розумового) розвитку: у поведінці людини знаходять вираження інтелектуальні й особистісні особливості, що виступають в злитому виді. Отже, визначення здатності підлітків свідомо регулювати свою поведінку в конкретних умовах (ситуаціях) повинне бути засноване на аналізі змісту психічної діяльності в її цілісності і єдності.

Причини, форми прояву, види відставання підлітків у психічному розвитку не можуть бути зрозумілі без урахування деяких загальних закономірностей процесу психічного розвитку. Його сутність укладається в постійному ускладненні психічної діяльності дитини, у поглибленні й удосконалюванні пізнавальних процесів, системи відносин до навколишньої дійсності, формуванні розумових і практичних дій, потреб і мотивів поведінки, у виникненні і становленні нових видів діяльності, розвитку свідомості і самосвідомості.

Деякі працівники слідства та суду вважають, що перед експертами-психологами потрібно ставити тільки питання про відповідність інтелекту даним про вік неповнолітньої особи.

Ще в 30-і роки в дослідженнях Л.С.Виготського і його учнів було показано, що точне визначення «інтелектуального віку» теоретично неможливо.

Відставання в розумовому розвитку виражається в якісно своєрідних змінах психіки, обумовлених нерівномірністю, парціальністю недорозвинення вищих психічних функцій, що принципово виключає повний збіг